

یادبود چاپ سنگی زیارت حرم امام رضا (ع)

علی بوذری

دکتری پژوهش هنر
Ali_boozari@hotmail.com

مقدمه

یادبودهای زیارتی از دیرباز با هدف اثبات زیارت، چه به شکل شخصی و چه به شکل نیابتی، در اماکن زیارتی ادیان مختلف به فروش می‌رفته است. گرچه این سنت همچنان در قالب عکس و کارت پستال وجود دارد، ولی اهمیت خود را کم و بیش از دست داده و در حد یک یادگاری تنزل کرده است. این یادبودهای چاپی و خطی بسیار فناپذیر بوده‌اند؛ برگه‌هایی مجزا، بدون حفاظ و غالباً تاخورده یا لوله‌شده در فضای‌های در بسته، آماده هر گونه تخریب و آسیب حشرات و چونندگان. این یادبودها، برخلاف کتاب‌های چاپ سنگی که در میان دو دفته جلد حفاظت می‌شدند، به دلیل شکننده و آسیب‌پذیر بودن به سرعت از بین می‌رفتند و اکنون بسیار نادر و کمیاب هستند. در میان معدود زیارت‌نامه‌ها و گواهی‌نامه‌های شناسایی شده، شاید کامل‌ترین گواهی‌نامه زیارتی چاپی، طومار گواهی از مکه تا مشهدالرضا است که توسط الریش مارزلف شناسایی و طی مقاله مفصلی معرفی شده است.^۱ وی در این مقاله تاریخیچه مبسوطی از دیگر طومارهای زیارتی

چاپی ارائه داده است. بخش زیارت امام رضا در این طومار، شامل تصاویر بارگاه حضرت رضا، سینی زهر، چهل چراغ، سقاخانه، نقاره‌خانه، بیمارخانه و نیز آشپزخانه حضرت است. در این مقاله به چند گواهی تک‌برگ چاپی دیگر، به خصوص دو گواهی که یکی توسط محمدحسین رجایی زفره‌ای^۲ و دیگری توسط جابر عناصری^۳ معرفی شده، اشاره شده است. با این حال اکثر این اسناد چاپی، گواهی‌های حج هستند و ارتباطی با زیارت مرقد امام هشتم ندارند. مارزلف به یک گواهی چاپی زیارت امام رضا اشاره می‌کند که حاوی اشعار و تصاویر مشابه سند مورد بررسی، ولی با تاریخی متأخر (۱۳۷۲ق/۱۳۳۱ش/۱۹۵۵م) است. یک چاووشی‌نامه مفصل که به صورت دفترچه به تاریخ ۱۳۵۸ق/۱۳۱۸ش/۱۹۳۹م منتشر شده توسط دوست عزیزم مجید غلامی جلیسه، در قالب کتاب و به شکل نسخه‌برگردان، معرفی شده است.^۴ این نسخه شاید بیشترین شباهت و قرابت را به لحاظ متنی با تک‌برگ مورد بررسی داشته باشد. این نسخه چاپی دارای تصویری از امام حسین و حضرت علی اصغر است. رسول جعفریان نیز در کتاب نگار و نگاره به تصاویر نسخ خطی از مراسم حج و اماکن زیارتی شیعیان پرداخته است.^۵

معرفی اثر

تک‌برگ حاضر دارای ابعاد $۳۴/۱ \times ۴۴/۲$ س.م است و به شیوه چاپ سنگی منتشر شده است. نیمی از فضای سند به تصویر و نیمی به چاووشی‌نامه اختصاص دارد. تصاویر به بقاع متبرکه شیعیان، صحنه‌هایی از زندگی امام رضا، بخش‌هایی از حرم امام رضا و متن نیز اشعاری با اوزان و قوافی مختلف در منقبت امام هشتم شیعیان است. سند

۲. رجایی زفره‌ای، محمدحسین (۱۳۷۶). «سندی مربوط به گواهی حج نیابتی». وقف میراث جاویدان، ش ۱۸: ۷۶-۷۸.
۳. عناصری، جابر (۱۳۶۶). درآمدی بر نمایش و نیایش در ایران. تهران: جهاد دانشگاهی: ۱۵۱.
۴. غلامی جلیسه، مجید (۱۳۹۲). چاووشی‌نامه. قم: عطف (مجموعه کهنه چاپ‌های ایرانی و اسلامی). ۶.
- مشخصات نسخه: چاووشی‌نامه سفر به مشهد مقدس و کربلای معلی و عتبات عالیات. کتاب و شاعر برخی از اشعار: محمدحسین رضوان. ناشر: کربلایی غلامحسین کتابفروش. چاپخانه: تهران، مطبعة علمی، ۱۳۱۸ش/۱۳۵۸ق/۱۹۳۹م.
۵. جعفریان، رسول (۱۳۹۲). نگار و نگاره. تهران: رامین.

1. Marzolph, Ulrich (2014). «From Mecca to Mashhad: The Narrative of an Illustrated Shiite Pilgrimage Scroll from the Qajar Period». *Muqamas*, 31: 207-242.

برای ترجمه فارسی بنگرید به: مارزولف، اولریش (۱۳۹۲). «از مکه تا مشهد: طومار تصویری از سفر زیارتی شیعه در دوران قاجار». ترجمه رکسانا زنهاری. نامه بهارستان، دوره جدید، ش ۲: ۲۲-۵۵.

۱۸. سینی [زهر]؛
۱۹. [ساعت]؛
۲۰. نقارخانه؛
۲۱. [سقاخانه؟]؛
۲۲. [قدمگاه]؛
۲۳. [ضمانت آهو]؛^۴
۲۴. [زهر دادن مأمون به امام رضا]؛^۵

متن

اشعار متن در شش ستون ده مصرعی به شکل چلیپا کتابت شده است.^۶

شکرلله شد نصیبم مرقدشاه رضا
یافتم سوی بهشت از مرقد شاه رضا (۱/۷)
[داد توفیقم خدا]وند کریم ذوالجلال
[توتیای چشم کردم خاک ایوان طلا (۲/۷)
[بود خالی جا]ی یاران جملگی از مرد و زن
[در حریم کعبه سلطان علی موسی الارضا (۳/۷)
[پانهدام چون بمسجد یادم]آمد از بهشت
صحن او دارد شرف بر قصر جنات العلا (۴/۷)
ذکرگویان، چشم‌گریان، رستم از روی ادب
تا میان کفش‌کن ... شاه [و] گدا^۷

۴. این داستان که در منابع معتبر به آن اشاره نشده، از این قرار است که روزی آهوپی از دست صیادی می‌گریزد و به نزد امام رضا پناه می‌برد. امام برای خرید آهو قیمتی پیشنهاد می‌دهد که صیاد نمی‌پذیرد. پس آهو به زبان آدمی‌زاد سخن می‌گوید و فرصتی برای شیر دادن به فرزندانش می‌طلبد. امام آهو را ضمانت می‌کند و آهو نیز پس از شیر دادن به فرزندانش باز می‌گردد. صیاد که تازه امام را شناخته از کار خود پشیمان است و آهو را آزاد می‌کند. این داستان و تصویر آن در کتاب‌های چاپ سنگی شناسایی نشده است.
۵. بنا به روایات در تاریخ سی صفر ۲۰۳ ق/ ۸۱۸ م مأمون با تعارف انگور یا اناری که با دست زهراگین خادمش مسموم شده بود، امام رضا را به شهادت می‌رساند. این داستان و تصویرش در کتاب‌های مختلف چاپ سنگی از جمله طوفان البکاء قابل شناسایی است. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به: بوذری، علی (۱۳۹۰). چهل طوفان. تهران: مرکز اسناد، کتابخانه و موزه مجلس شورای اسلامی: ۴۴۴-۴۴۹.
۶. تک‌برگ حاضر نسخه اساس و نسخه چاوشی نامه سفر به مشهد مقدس و کربلای معلی و عتبات عالیات (غلامی جلیسه، ۱۳۹۲) به عنوان نسخه‌بدل در نظر گرفته شده است. افتادگی‌ها بر اساس نسخه‌بدل تکمیل شده، شماره صفحه و بیت نسخه‌بدل در پرانتز برای ابیات یکسان آمده و به اختلافات ابیات نیز در پانویس اشاره شده است.
۷. ذکرگویان، دیده‌گریان، تا میان کفش‌کن/ پانهدام، اشک جاری شد مرا از دیده‌ها (۵/۷).

تاریخ ندارد ولی در زمان مرمت، در زیر حاشیه مرمت شده آن عبارت «بتاریخ یوم شنبه ۱۰ رمضان [۱۳۲۳]»، مطابق با ۱۷ آبان ۱۲۷۴ و ۸ نوامبر ۱۹۰۵، شناسایی شده است.^۱

تصاویر

در بخش تصاویر ۲۴ تصویر مجزا ترسیم شده، که در آن به ترتیب به اماکن و حوادث زیر پرداخته شده است:

۱. گنبد بارگاه حضرت [رسول؟]؛
۲. [حرم] کاظمین علیه السلام؛
۳. [حرم حضرت سیدالشهدا]؛
۴. [حرم] حضرت ابوالفضل؛
۵. [حرم] حضرت امیرالمؤمنین؛
۶. [حرم] حضرت صاحب‌الامر؛
۷. [حرم] برادر حضرت [ت]...؛
۸. ...؛
۹. مسجد گوهرشاه؛^۲
۱۰. [معجزه امام رضا]؛^۳
۱۱. سقاخانه؛
۱۲. [کفش‌کن]؛
۱۳. گنبد منور السلطان [علی بن] موسی الرضا،
۱۴. حرم ضریح مطهر السلطان [علی بن موسی الارضا]؛
۱۵. ...؛
۱۶. سنگ چهار پایه؛
۱۷. ...؛

۱. این سند که در اثر مرمت‌های غیراصولی و نگهداری نامناسب به شدت آسیب دیده بود، به لطف آقای نوشاد رکنی و تیم مرمت کتابخانه ملک مرمت گردید و اکنون در یک مجموعه خصوصی در تهران نگهداری می‌شود.
۲. گوهرشاد صحیح است.
۳. در زمانی که امام رضا ولی عهد مأمون بود، خشکسالی شد و مأمون از امام درخواست کرد که برای باریدن باران دعا کنند. ایشان به همراه عده کثیری به صحرا رفتند و دعا کردند و باران باریدن گرفت. فردی به مأمون گفت که با این کار ایمان مردم به امام افزون و بیعت ایشان با شما سست می‌شود، پس من امام را در مقابل چشم مردم خوار و شرمسار می‌کنم که اعتقاد به ایشان قوت نگیرد. وی در برابر جمع، امام را به سخره می‌گیرد که این دعای شما نبود که باعث بارش باران شد، بلکه بی‌شک تأثیر دعای افراد دیگری که با شما به دشت آمدند و دعا و نماز خواندند بوده است؛ برای اثبات مستجاب‌الدعوه بودن خود دعا کنید که تصاویر شیر که بر پرده نقش شده‌اند، زنده شوند و مرا پاره‌پاره کنند. امام به نقوش پرده اشاره می‌کند و آن دو نقش شیر زنده شده و مرد نابکار را می‌درند. در میان کتاب‌های چاپ سنگی این داستان در کتاب‌هایی چون جامع المعجزات (۱۲۷۱ق/ ۱۸۵۵م) و اخبارنامه (۱۲۶۷ق/ ۱۸۵۰م) آمده است. برای نسخه‌برگردان اخبارنامه نک. مارزلف، ال‌ریش- پگاه خدیش (۱۳۸۰). اخبارنامه. تهران: چشمه.

بر در اول که سقاخانه آن حضرتست
 آب کوثر در میانش شربت بیما [ر] هاست (۶/۷)^۱
 هر که زان^۲ یک جام نوشد در دوا [ز] ایل شود
 از حکیمان [و] طبیبان جهان او را شفاست (۷/۷)
 چهلچراغی دیدم از نزدیک چون نخل طلا^۳
 لیک سوزان، اشکریزان، بر زمین از دیده‌ها (۸/۷)
 دوستان مانند پروانه بدورش بالزن
 مرد [و] زن بر سر زنان، زاری‌کنان، صبح مسا
 سینثی دیدم که بر دیوار آنجا نصب هست
 زهر در انگور دادند شاه را، واحسرتا (۹/۷)
 اندر آن دارالحفاظش لوح قرآن مجید
 چیده در پهلوی هم سرلوح هر یک از طلا (۱۰/۷)
 مفریان خوش صدا در ذکوگیان حقند
 میکنند ذکر خدا را بر سر گلدسته‌ها

پانهادم در حرم؛ رفتم به نزدیک ضریح
 قفل را بوسیدم [و] دادم دل [و] جانرا صفا (۱۱/۷)
 در زیارت [نامه] خواندن سعی کردم هر طرف
 سیما در پشت سر بهر شهید کربلا
 حق حقداران [و] قومان [و] دگر همسایگان
 والدین جمله را از مرد [و] زن کردم دعا^۴
 دور گشتم، ناله کردم، خاک بر سر ریختم
 از غریبی‌های شاه، [از] ظلم مأمون دغا
 بارالها کن نصیب دوستان سال دگر
 هم نجف، هم کربلا، هم مشهد شاه رضا (۱۴/۷)

گر آرزوی دلت سوی باغ رضوانست
 بیا که جنت فردوس در خراسانست^۵
 خصوص مشهد سلطان مشرق [و] مغرب
 که آنمقام، مقام شه غریبان است^۶

تعجبم^۷ که چرا حاجیان به مکه روند
 شوند زائر سنگی مه رکن ایمان است (۱۶/۷)
 [اگر چه خانه سنگی شده زیارت] - گاه
 [شرافتش ز وجود (؟)] علی عمرانست (۱۷/۷)
 ضریح این... توانم گفت
 که شیرخواره یکی بچه شیر یزدانست
 همین بس است مراد جهان که می‌گویند
 که کمترین سگی از آستان ایشانست

چه در رواق درآیی برو بدیده تر
 بمال رخ بر رخ... بر هم حجر
 که نسبت حجر کعبه... از سنگ است
 ز عشق تا [بصورت] هزار فرسنگ است

از عرب شاه غریبی رو به کنعان آمده
 اهل بیتی را چنین شاهی بمهمان آمده
 یوسفی از مصر خوبان رو بکنعان آمده^۸
 دُری از بحر ولایت لعل [و] مرجان آمده
 سنگ بر تعظیم او از کوه غلطان آمده
 بر سلام حضرت [شاه] خراسان آمده
 ضامن آهوشد [و] صیاد را مغمون نکرد
 قبله هفتم امام دین علی موسی الرضا^۹

ای شیعه دوستان شاهنشاه طوس
 دانید شما که از کجا می‌آئیم
 چون بلبیل شور دیده بافغان [و] خروش
 از طوف غریب الغربا می‌آئیم

التماس دعا

۱. در چاووشی نامه انتهای این بیت و بیت پسین «است» نیامده است.
۲. چاووشی نامه: زو.
۳. چاووشی نامه: نخل بهشت.
۴. در زیارت نامه خواندن باز آوردم بیاد/ حق و حقداران و قوم و خویش هم همسایه‌ها (۱۲/۷).
۵. بیا که جنت فردوس در خراسانست/ که آن مقام، مقام شه خراسانست (۱۵/۷).
۶. شوند زائر سلطان مشرق و مغرب/ که شیرخواره، یکی بچه شیر یزدانست (۱۸/۱).
۷. چاووشی نامه: بحیرتم.
۸. یوسفی از مصر خوبان در خراسان آمده/ سنگ بر تعظیم او از کوه غلطان آمده (۲/۸).
۹. قبله هفتم امام دین علی موسی الرضا/ از عرب شاه غریبی از خراسان آمده (۳/۸).

